

UZBEKISTAN
LANGUAGE & CULTURE

ISSN 2181-922X

O'ZBEKISTON
TIL VA MADANIYAT

METODIKA

2024 Vol. 4 (2)

www.metodika.tsuull.uz

MUNDARIJA

GLOBAL TA'LIM MUAMMOLARI: YECHIMLAR VA TAKLIFLAR

Qozoqboy Yo'ldoshev	
Blum taksonomiyasi nima?.....	5
Gulshan Asilova	
Mutaxassislik tilini o'qitish bo'yicha magistratura talabalarining loyihaviy faoliyatini model- lashtirish.....	11
Gulnoza Ahmedova	
Muloqot odobini shakllantirishning jamiyatimiz hayotidagi ahamiyati.....	19
Matluba Jabborova	
"Layli va Majnun" dostonini o'qitish usullari.....	28
Shoxruh Abdiraimov	
Maktab ta'limi sifatiga ta'sir etuvchi omillar (PISA 2022 tadqiqoti asosida).....	38

TIL TA'LIMI NAZARIYASI VA AMALIYOTI

Tursunay Yusupova	
O'quvchilarni grammatik topshiriqlarni bajartirish orqali matn yaratish faoliyatiga tayyorlash muammosi.....	47
Munira Shodmonova	
Jahon ta'lim tizimlarini tahlil qilishda qiyosiy pedagogik metodlarning o'rne.....	54
Dilobar Normuminova	
O'quvchilarda o'qib tushunish ko'nikmasini turli test topshiriqlari orqali rivojlantirish.....	62
Shoxida Quraqova	
Maishiy obyektlarni bildiruvchi piktografik yozuvning kognitiv-semantik tahlili.....	71
Javhar Tursunova	
O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda realiyalardan foydalanishning samarali usullari.....	80

ADABIYOT O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Roza Niyozmetova	
Savol va topshiriqlar tizimini yaratish.....	86
Saodat Kambarova	
Mutolaa madaniyatini rivojlantirish omillari.....	93

MULOQOT ODOBINI SHAKLLANTIRISHNING JAMIYATIMIZ HAYOTIDAGI AHAMIYATI

Gulnoza Ahmedova¹

Annotatsiya

Og'zaki nutq dialog va monolog shakllarida ro'yobga chiqadi. Dialogik nutq o'stirish deganda dialog shaklida so'zlashni o'rgatish anglanadi. Dialog nutqiy muloqotni o'rgatish jarayonining (ta'limiy jarayonning) asosini tashkil etadi. E.V.Korotayeva bunday muloqotning tabiati haqida gapirib, shunday yozadi: "...vaziyatlilik (so'zlashuv shart-sharoitiga bog'liqlik), matniylik (o'zidan oldingi aytilganlar bilan shartlanganlik), beixtiyor sodir bo'lishlilik (произвольность) va oz darajadagi tashkil etilganlik (rejalashtirilmaganlik tavsifi) bilan xarakterlanadigan nutq ko'rinishi sifatida tushuniladi".

Dialogning tabiati muloqotning ana shu tavsiflariga mos keladi.

Kalit so'zlar: *vaziyatlilik — sharoitga moslashtirish, nutq ko'rinishlari — nutq turlari, dialog shaklida — ikki kishining muloqoti shaklida, nutqiy etiketi — nutqiy fe'l-atvori (nutq odobi).*

Kirish

O'zbekistonda ham o'zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirish sohasida yangilangan o'qitish metodikasini takomillashtirishga oid tizimli faoliyat joriy etilmoqda. Davlatimiz Farmonlari va boshqa hujjatlarda mazkur sohada juda muhim vazifalar belgilanmoqda. Mamlakatimiz hududidagi alohida til siyosati uni o'qitish tizimiga ham muhim dolzarb talablarni qo'ygan. "Har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy"² ekanligini o'zbek tili ta'limi oldidagi, ayniqsa, ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish borasidagi dolzarb vazifa tarzida belgilaydi [Mirziyoyev, 2019].

Dunyo tilshunoslari, metodist olimlar ta'lim oluvchilarga ijtimoiy ahamiyatga molik nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatish, muloqot jarayonida dialogik nutqqa xos birliklarga, muloqotda o'rinli ravishda muomala odobiga rioya qilish kabi ta'lim-tarbiya muammolarini diqqat markazidan tushirayotganlari yo'q. Shunga ko'ra o'quvchilarning nutqiy muloqot madaniyati komponentlarini rivojlantirish, jumladan muomala odobi yuzasidan mukammal ta'lim berish, shunga xizmat qiluvchi ish turlari va mashqlar tizimini ishlab chiqish borasidagi ilmiy izlanishlar olib borilayotganligi dolzarblik kasb etmoqda.

Asosiy qism

Dunyoda insoniyat olami yaralibdiki, uning nutqi doimo tafakkurining sarmazmun jihatlarini ifodalovchi ruhiy hodisa bo'lib keladi. Darhaqiqat, o'z tilining go'zalligi, nafis jozibasini anglagan kishi uning ichki dunyosi sehrini ham nozik ilg'aydi, undan mukammal san'at asari yaratishga intiladi.

¹ **Gulnoza Ahmedova Muxtorovna** - pedagogika fanlari doktori, dotsent v.b. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti ona tili ta'limi kafedrası dotsenti

Email: rsamsung 958@gmail.com.

ORCID: 0000-0003-0468

Iqtibos uchun: Axmedova, G.M. 2024, "Muloqot odobini shakllantirishning jamiyatimiz hayotidagi ahamiyati". 4[2] 19—27.

Dialogik nutq o'stirish mazmunida o'quvchilarga shunchaki gaplar (replikalar) tuzib, fikr almashishni o'rgatish emas, balki tayyor qolip gaplardan foydalanish ham ko'zda tutiladi. Replikalar tayyor gaplar yoki o'quvchi tomonidan tarkibini o'zlashtirish asosida tuziladigan gaplarni ifoda etishi mumkin. O'zbek tilini o'qitish amaliyotida va metodikasi ilmda bu borada bir-biriga qarama-qarshi ikki xil yo'sinda ish olib borish yuzaga kelgan: 1) tayyor replikalarni yod oldirish; 2) mustaqil ravishda gap tuzishga doir bilim, ko'nikma va malakalarni egallash. Bizningcha, ikkinchi yo'lga pirovardida erkin muloqotga o'tish imkonini beradi. Ushbu yo'lni ma'qullagan fikrlar va mushohadalar ham mavjud.

Masalan, metodist olim R.O.Nabiyeva tayyor jumalarni nutqda qo'llay bilish hali kishining o'zga tilda gapira olishidan dalolat bermaydi, deb ta'kidlaydi [Nabiyeva; 1998, 21.]. Darhaqiqat, o'quvchi eslab qolgan gaplarini mos vaziyat kelganda ishlatishi mumkin, xolos. Boshqacha aytganda, u gapni nutqiy vaziyatga moslab o'zgartirib qo'llay olmaydi. Bunday nutqda dialogik replikalar muallaq holda talaffuz qilinadi, ya'ni suhbatdoshga qaratilmaydi. Jonli so'zlashuvga yaqinlashtirish uchun esa muomala odobidan kelib chiqadigan talaffuz xususiyatlari o'zlashtirilishi lozim.

Dialogik nutq o'stirishda replikalar va qolip gaplarni ishlatishni o'rgatishning o'zi kifoya qilmaydi. Metodist olim N.I.Formanovskayaning fikricha, tildan foydalanishda har bir jamiyatda qaror topgan nutqiy xulq-atvor qoidalari, til birliklarini vaziyatga qarab qo'llashning yozilmagan qonun-qoidalari bilan bog'langan nutqiy xulq-atvor qoidalarini ham nazarda tutish muhimdir [Formanovskaya; 1982, 3.].

Ta'lim mazmunida leksik va grammatik materiallardan tashqari, muomala odobi qoidalari ham aks etmog'i lozim. Shunday ekan, dialogik nutqqa doir ta'lim mazmunini, mashq va topshiriqlarni pishiq-puxta, nutq madaniyatini egallashga yo'naltirilgan holda loyihalash juda katta ahamiyatga molik tadbirdir. Bunda "nutqiy muloqot madaniyati" tushunchasi nimalarni o'z ichiga olishini nazarda tutish loyihaning barkamolligini ta'minlaydi.

Nutqiy muloqot madaniyati tushunchasi muloqot, nutqiy muloqot, og'zaki nutqiy muloqot madaniyati, muloqot madaniyati, muomala odobi (nutqiy etiket) tushunchalarining jamlamasi sanaladi. Ushbu tushunchalar real holatda muloqotning amalga oshuvini belgilab beruvchi omillar bo'la oladi, ularga ishora qila oladi.

Bularni umumlashtirsak, nutqiy muloqot madaniyati deganda odamlarning o'zbek xalqining uzoq tarixiy taraqqiyot davri davomida shakllangan muomala odobi qoidalariga rioya qilib, ijtimoiy shart-sharoit, ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, shuningdek, shaxsning o'zligini va o'zgalarning (suhbatdoshlarning) shaxsini, ruhiyatini, jamiyatda tutgan mavqeini anglash asosida, nutqning kommunikativligiga e'tibor bergan holda muloqotda ishtirok etishi tushuniladi.

Zero, ijtimoiy hayotdagi nutqiy muloqot uchun so'z tanlash va ishlatish mahoratining o'zi yetarli emas: suhbatdoshlar o'z replikalarida (ular mustaqil ravishda tuziladigan gaplar yoki yod olib ishlatadigan shablon so'z-gaplar, qolip gaplarda) ijtimoiy munosabatlarni ham ko'zda tuta bilishlari darkor. "Nutqiy muloqot madaniyati" degandagi "madaniyat" so'zi ayni shu munosabatlardan kelib chiqish zarurligini bildiradi. Shunga ko'ra ham yoshlar qadriyatlarimizni va ular bilan bog'liq muomala odobi va qoidalarini o'zlashtira borishlari muhim.

"Nutqiy muloqot madaniyati" ifodasida "nutqiy" so'zining ishlatilishi bejiz emas. Bu so'z muloqot turlaridan biri — nutqiy bo'lmagan muloqotga nisbat berish maqsadi bilan qo'llangan.

Mavjud adabiyotlarda muloqot turlari bir qadar to'liqlik bilan sanalgan. Tilshunos olim G.G.Vinokurning "Русский язык" nomli o'quv qo'llanmasida [Vinokur, 1989] so'zlashuv sohalari va shakllariga ko'ra nutqiy muloqot quyidagi turlarga ajratiladi:

Nutqiy muloqot turlari

1. Fatik muloqot.
2. Axborot bilan bog'liq muloqot.

3. Verbal va noverbal muloqot.
4. Shaxslararo, guruhli va ommaviy muloqot.
5. Kontakt va distant muloqot.
6. Rasmiy va norasmiy muloqot.
7. Professional (kasbiy) va maishiy muloqot.
8. Bevosita va bilvosita muloqot.
9. Og'zaki va yozma muloqot.
10. Dialogik-monologik muloqot.

Ushbu tasnifdagi muloqot turlaridan verbal va noverbal deb atalgani o'zbek tilida nutqiy va nutqiy bo'lmagan muloqot deb ifodalanadi. Tasnifdagi muloqot turlarining aksariyati nutq vositasida amalga oshadi: fatik muloqot ham, axborot bilan bog'liq muloqot ham, shaxslararo, guruhli va ommaviy muloqot ham, kontakt va distant muloqot ham, rasmiy va norasmiy muloqot ham, professional (kasbiy) va maishiy muloqot ham, bevosita va bilvosita muloqot ham, og'zaki va yozma muloqot, dialogik-monologik muloqot ham asosan nutqiy bo'ladi.

Biz bir gapning o'zini — turg'un iboraday bo'lib qolgan gapni “qolip gap” deb atayapmiz.

Tilshunoslikka doir adabiyotlarda muloqotning so'z yordamida, shuningdek, imo-ishoralar tarzida amalga oshirilishi ta'kidlanadi [Nazarov, 1996, 135]. So'z vositasida amalga oshadigan muloqot ***nutqiy muloqot*** sanaladi. Ikkinchi tilni o'qitish metodikasida nutqiy muloqot verbal muloqot deb atalsa, nutqiy bo'lmagani esa (imo-ishoralar va b. yordamidagi) noverbal muloqot (G.G.Vinokur bo'yicha) deb yuritiladi.

Ba'zan ikki kishining muloqoti uchinchi shaxsning vositachiligida amalga oshadi. Shunga ko'ra ***bevosita va bilvosita muloqot*** ajratiladi. Bunday vaziyat ko'proq bir-biri bilan aralashib qolgan kishilar o'rtasida yuz beradi. Masalan, er-xotin janjallashib qolsa, o'rtaga farzand aralashtiriladi: er farzandga aytadi, u onasiga yetkazadi va, aksincha, xotin farzandiga aytadi, u otasiga yetkazadi.

Yuqorida sanalgan muloqot turlari ichida eng keng tarqalgani va eng muhimi ***fatik muloqotdir***. Fatik muloqot muloqotni boshlash va davom ettirish uchun suhbatdoshni gapga solish, rag'batlantirib, gaplariga munosabat bildirib turish kabilarni anglatadi. Masalan, ***Xo'sh-xo'sh, yana nima deysiz! Qoyil! Ajabo! Kim ekan u alloma?*** (O.Yoqubov).

Fatik (***yoki aloqa o'rnatuvchi***) muloqot lingvistlar, sotsiolingvistlar, paralingvistlar: R.O.Yakobson, N.D.Arutyunova, T.G.Vinokur va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ushbu termin dastlab umumiy munosabatlardan kelib chiqib so'zlarni oddiy, kundalik hayotdagi so'zlashuv nutqida qo'llashga nisbatan kiritilgan. Fatik muloqot muloqotning (fikir almashuvning) o'zi emas, balki qobig'idir. Boshqacha aytganda muloqotni fatik deb hisoblash uchun asos bo'lgan narsa uni boshlash, davom ettirish, to'xtatish uchun ishlatiladigan replikalardir. Ularni ***muloqotning tashkiliy omillari*** yoki ***muloqotga munosabat shakllari*** deb atash mumkin. Bunday replikalar nutqiy etiketlar, qoliplar (qolip gaplar), shtamplar deb ham ataladi. Ular muloqotning jamiyat tomonidan shakllantirilgan, suhbatdoshlarning tanlangan vaziyatlardagi nutqiy munosabatini ma'qullovchi, bir-birlariga nisbatan rasmiy va norasmiy sharoitda ularning ijtimoiy vazifalariga mos o'zgarmas formulalar (qoliplar, shakllar) tizimidan tashkil topadi.

O'zbek tilidagi qolip gaplar, shablon so'z va iboralar rus tilida turlicha ifodalanadi:

1. Ikkala tildagi ushbu til hodisalari leksik va grammatik jihatdan to'liq mos kelib, so'zma-so'z tarjimaga imkon beradi. Masalan: *Sog' bo'ling. — Будьте здоровы. Ishlar qalay? — Как дела? Labbay, eshitaman! — Алло, слушаю! Mayli! — Ладно. Marhamat.*

2. O'zbek va rus tillaridagi qolip gaplar leksik jihatdan qisman mos kelmaydi. Masalan: *Oq yo'l! — Светлого пути! Xayrli tun! — Спокойной ночи! Доброй ночи!*

3. O'zbek va rus tilidagi qolip gaplar bir-biriga leksik jihatdan mos kelgan holda, ba'zan

grammatik jihatdan farqlanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "Sog'-salomatmisan?", "Tuzukmisan?" kabi replikaia rus tilida ikki xil ifodalanishi mumkin: "Ты здоров?", "Как твоё здоровье?" Birinchi variant o'quvchining real holati — salomatligi yomon ko'ringan paytda beriladi. Ikkinchi variantda yashiringan ega (sen) so'zi, unga ishora qiluvchi shaxs-son qo'shimchasi (-san) rus tiliga притяжательный olmoshi bilan tarjima qilinadi.

4. O'zbek tilidagi qolip gaplar rus tilida leksik va grammatik jihatdan butunlay mos kelmaydigan analogiyasi bilan beriladi. Masalan: "Sog'-salomatmisan?", "Tuzukmisan?" *Hor-tang. — Бог в помощь. — Shukur. — Слава Богу.*

5. Qolip gapdagi so'zning rus tilida asl ekvivalenti bo'lmaydi. Masalan: — *So'rayvering, bemalol.* — Спрашивайте (bemalolning tarjimasi yo'q).

O'zbek va rus tillarida muloqot madaniyati, jumladan, muomala odobi qolip gaplarda bo'lgani kabi mushtarak hamda farqli jihatlar keng yoritilgan. Masalan, ikkala tilda nutqiy muloqot madaniyati muomala odobiga rioya qilish, so'zlash ohangining suhbatdoshga ma'qul tarzda bo'lishiga intilishda o'z ifodasini topadi. Gapirishda odob va odobsizlik muomala tavsifiga bog'liq.

Har bir xalqning o'ziga xos muloqot odobi, kishilarning ijtimoiy shartlangan xulq-atvor qoidalari mavjud bo'lib, bu qoidalar shu shaxslarning egallab turgan lavozimi, mehnat faoliyati bilan shartlangan nutqiy muloqot madaniyatida o'z ifodasini topadi. Ushbu muloqot madaniyati muayyan kommunikativ nutqiy vaziyatlarda bir tipdagi standart so'zlashuv odatlarini ham o'z ichiga oladi.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-ruhiy hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq — bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining obyektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir.

Nutq — bu asosan rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birliklari va gaplardan tashkil topadi.

Nutq tafakkur qilishda, fikr yuritishda, muloqotda tildan, so'zdan foydalanish jarayoni, jamiyat vujudga keltirgan o'zaro fikr almashish vositasining har bir kishiga (individda) xos ko'rinishidir.

Nutq, nutq odobi — insonning ma'naviyati va ma'rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo'lgan xabarlarini tinglovchini hurmat qilgan holda adabiy til me'yorlaridagi ifodalar bilan yetkazishdir.

Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi o'z tilini mukammal darajada bilishi darkor. Muloyim va yoqimli hamda odobli so'zlashish malakasi ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan mahoratli so'zlovchi ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish va muntazam ravishda mashq qilish hamda tilga jiddiy munosabatda bo'lish orqali erishiladi.

O'quvchi uchun esa eng yaxshi namuna o'qituvchidir. Buni o'qituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan ishni, iltimosni bajargan kishilarga o'z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli nozik ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi.

O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni xushmuomala va yoqimli so'zlar bilan rag'batlantirishi lozim: "Barakalla!", "Qoyil!", "Balli!", "Juda zo'rsan-ku!", "Rahmat, yashavor!". "Ota-onangga rahmat!".

Taniqli shoir Shuhratning quyidagi to'rtligi nutq odobiga qanchalar ahamiyat kuchliligini ifodalagan:

Bir og'iz shirin so'z aytding sen kecha,
Ko'nglimga ming bahor zavqi to'lgancha,
Kunduzga aylandi qorong'i kecham.
Bir og'iz iliq so'z qudrati qancha.

Buyuk shoir Yusuf Xos Hojib o'zining nutq odobiga bag'ishlangan ulug' asari "Qutadg'u bilig"da gapirishdan asosiy maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, voqea, hodisalarni eshituvchiga to'g'ri va ta'sirchan yetkazishdir: "Bilib so'zlasa, so'z bilig sanalur" deydi ulug' bobomiz. Mutafakkir tinglovchini so'zning o'rnini bilib, tushungan holda ishlatishga, nutqni tartibli va ravon tuzishga undaydi:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz,
Tuman so'z tugunini bir so'zla yoz.

Taniqli so'zshunos Ahmad Yugnakiy so'zni gapirganda ming o'ylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, qo'pol so'zlarni so'zlamaslikka, mazmundor gapirishga chaqiradi. Noo'rin gapirib qo'yib, keyin javob berib yurmaslikka ogohlantiradi:

O'qub so'zla so'zni, ugush so'zlama,
So'zung kizla kedin, boshing kizlama.

Nutq madaniyati, odobiga oid qoidalarda o'rinli va sodda gapirish, ixcham va mazmunli so'zlash, laqma va ezmalikka yo'l qo'ymaslik, ustozlar va kattalar oldida hurmat va nutq odobini saqlash, dadil, rost, ravshan gapirishni ilgari surib, yolg'on va tilyog'lamalikni qoralaydi, so'zlashdagi boshqa shartlarni e'tibordan qochirmaslikni tavsiya qiladi.

Hazrat Alisher Navoiy o'zining "Muhokamat ul-lug'at-tayn", "Mahbub-ul qulub", "Nazm ul-javohir" asarlari o'zbek tilida go'zal nutq yaratishning namunalari bo'lishi bilan birga nutq madaniyatining, odobining rivojlanishiga hissa qo'shdi.

Mutafakkir o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida "Til muncha sharaf bila nutqning olatidir va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidir" [Alisher Navoiy] deydi.

Navoiy ulug' so'z ustasi, dono faylasuf sifatida o'z xalqining badiiy barkamolligini, tafakkur teranligini o'zida mohirona mujassamlashtiribgina qolmay, shu bilan birga nutqning mazmunan sara, shaklan turfa, badiiy jihatdan latif, mantiqan izchil bo'lishiga erishgan.

Buyuk so'z san'atkori "Hayrat ul-abror"da so'z ta'rifiga maxsus boblarni bag'ishlagan. So'zni "bashar vujudi, sirining kavkabi (bulbuli) va inson zotining ma'danining javohiri" deb tavsiflagan.

O'z o'rnida ishlatilgan so'z o'likning tanasiga pokiza ruh bag'ishlagudek zo'r ta'sir kuchiga ega: dag'al, qo'pol, noo'rin so'zdan inson qalbi ozor chekadi. Mavlono Mirning ta'riflariga ko'ra, badiiy so'zlash qobiliyati zaif bo'lgan kishilarning nutqi mazmunsiz va sayozdir. Hazrat muloyim, shirinsuxan til haqida o'z fikrlarini qoldirganlar:

Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,
Har nechaki ag'yor durur, uni yor aylar.
So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngillarni giriftor aylar.

Muallif fikricha, "tiling birla ko'nglingni bir tut; so'zni ko'ngilda pishqormaguncha, ya'ni pishitmaguncha tilingga keltirma, har nimaiki ko'nglingda bo'lsa, uni tilga suraverma" [Alisher Navoiy].

Kattalardan so'ramasdan turib yoshlarning so'z boshlashlari odobsizlik sanaladi. Ishonchli bo'lmagan kishining oldida aytar so'zni o'ylab gapirish ikki baravar muhimdir. Kim boshqalarni huzuriga chorlar ekan, so'zni shu chorlagan kishi boshlashi kerak. Kattalardan so'ramasdan oldin so'z boshlash insoniy odatlarga zid bo'lib, oqillar ta'rifiga ko'ra, bu hayvonlar qatoridagi ish bo'lur edi.

Har bir inson o'z nutqini qo'pol, bema'ni, behayo so'zlardan tiyishi lozim. Darhaqiqat, Mir Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub"da "Tilga e'tibor — elga e'tibor", "Yomon tillik andoqkim, el ko'ngliga jarohat yetkurur, imkoni bor har bir yaxshilik so'z orqalidir" deb o'rgatganlar.

Har bir mutaxassis shuni yaxshi bilsinki, inson qalbi bamisoli gul, uning qalb gavhari shu qadar nozikki, bir og'iz shirin so'z bilan ko'ngilni tog'dek baland ko'tarib ham yuborishi mumkin, bir og'iz qo'pol so'z, haqoratli gap, muomala bilan odam dilini siyoh, kayfiyatini yomon qilishi mumkin. Tan jarohatiga ko'ra, so'z jarohati og'irroqdir. Noo'rin aytilgan har bir so'z o'zining zararli oqibatiga ega. Dag'allik va qo'pol muomala — faoliyat, ish, reja u yoqda tursin insonlarning sog'lig'iga salbiy ta'sir etishi tayin.

Demak, nutq madaniyatining yana muhim tarkibiy qismi — shirinsuxanlikdir. Xushmuomalalilik — inson husnining mezon, hurmatining poydevoridir. Ayniqsa, rahbar yoki pedagog (tibbiyot xodimining) shirinso'zligi jamoa a'zolarining umriga umr qo'shadi, hayot gulshanini bezaydi. Bu xislatlar notiqni, rahbar xodimni yuksakka ko'taradigan fazilatlar bo'lib, ulardan abadiy xotira qoldiradi, barcha sharaflaydigan, hurmat ila tilga oladigan, kishilar qalbida umrbod yashaydigan o'chmas nom qoldiradi.

Ko'rinib turibdiki, nutq odobi masalasi nutqiy muloqot madaniyatining o'zak muammosidir.

Xushmuomalalilik E.Rotterdamskiyning yozishicha: "Xushmuomalalilik xushmuomalalilikni keltirib chiqaradi va chaqiradi". U bilan boshqa ulug' insonlar ham qo'shiladilar:

"Takt yordamida hatto kuch bilan ham hech narsa qilib bo'lmaydigan holatda muvaffaqiyatga erishish mumkin" (D.Lebbok).

"Xushmuomalalilik hech qancha turmaydi, lekin ko'p narsa beradi". (M.Montegyu)

Har bir madaniyatli inson nutqiy etiketning asosiy me'yorlarini nafaqat bilishi va ularga amal qilishi, alohida qoida va o'zaro munosabatlarning zaruriyligini tushunishi lozim.

Maneralar ko'pincha insonning ichki madaniyatini, uning axloqiy va intellektual sifatlarini aks yaqqolroq aks ettiradi. Jamiyatda o'zini to'g'ri tutishni bilish juda katta ahamiyatga ega: u insonlararo kontaktlarni o'rnatishni osonlashtiradi, o'zaro tushunishga erishishni ta'minlaydi, yaxshi va barqaror o'zaro tushunishni yaratadi.

Bir so'z bilan aytganda, jamiyatning haqiqiy a'zosi bo'lish uchun xushmuomala bo'lish zarur.

Etiket belgilarini qo'llashning eng umumiy prinsipi — bu xushmuomalalilik, xarixohlikdir. Shuning uchun ham hech narsa kishilik xulqida tez-tez xayrixoh jilmayishidagiday ta'sir qilmaydi. Jilmayishni hissiyotlarning haqiqiy tabiiy va biologik ifodalanishi deb o'ylamaslik kerak. Turli madaniyat egalari bo'lgan kishilar turlicha kuladilar va jilmayishdan bir xil foydalanmaydilar. Ya'ni yaponlarda u suhbat mavzusiga bog'liq bo'lmaydi. U mijoz bilan rozilik va umumiy xayrixohlikni bildiradi, shuning uchun suhbatdoshlar, qoida bo'yicha jiddiy narsalar haqida gapirganlarida ham jilmayib turadilar.

Yozuvchi Sent-Ekzyuperi fikricha, "Ba'zan kulgu eng asosiy narsa bo'ladi. Jilmayish bilan minnatdorchilik bildiradilar. U bilan mukofotlaydilar. Kulgu bilan senga hayot bag'ishlaydilar. Shunday jilmayish borki, sen uning orqasidan o'limga ham borasan". Mehribonlarcha jilmayish Sent-Ekzyuperida insoniylik va rozilikning ramzi bo'lib hisoblanadi.

Xushmuomalalilik - bu odamlarga hurmat xulqining kundalik me'yori va atrofdagilarga murojaat qilishning odatdagi usulini yaxshi egallagan kishini tavsiflaydigan axloqiy sifatlardir. Xushmuomalalilikni tarbiyalash oiladan boshlanadi. Aynan bu yerda bolani insoniy

muloqot san'atiga o'rgatadilar. Xushmuomalalilik - bu boshqa odamlarga bo'lgan munosabatdagi ishlari miqdori orqali kishining ichki madaniyatining ochilishidir.

Xushmuomalalilik asosida abadiy axloqiy qadriyatlar yotadi: kattalarga hurmat, insoniylik sha'nini tan olish, oxir-oqibat odamlarga xayrixoh munosabat. Xushmuomalalilik formulalari kishilarga birgalikda yashashga, distansiya saqlashga va bir-birlarining huquqlarini hurmat qilishga yordam beradi.

Lekin aslida-chi, hayotda buning aksi bo'lib chiqsa-chi, ya'ni aytadigan bo'lsak, dilimizni yaralaydigan, muomala madaniyatini egallamagan, badiiy so'zlash mahoratiga ega bo'lmagan kishilarning so'zlari aksariyat hollarda ma'nosiz va xira bo'lib, ular zaboni bilan darz ketkazilgan ko'ngilni qaytadan tiklash mushkul bo'ladi.

Ta'kidlash kerakki, tartibli va odobli kishi nafaqat rasmiy tadbirlarda, balki uyda ham o'zini etiket qoidalariga amal qilgan holda tutadi. Haqiqiy xushmuomalalilik u yoki bu sharoitda nima qilish va nima qilmaslik kerakligini bildirib turadigan xayrixohlik, me'yor hissi bilan shartlanadigan mezondir. Muloyimlik etiketlariga amal qiladigan odam hech qachon so'zi bilan jamoat tartibini buzmaydi, xulqi bilan boshqa odamlarni xafa qilmaydi, ularning sha'nini haqorat qilmaydi. Afsuski, oramizda ikki toifali xulq egasi bo'lgan insonlar ham uchraydi: bit-tasi — kishilar o'rtasida, ikkinchisi — uyda. Ishda, tanishlari va do'stlari orasida ular muloyim va ehtiyotkor bo'lib, uydagilar bilan har bir sababga asabiylashaversa — bunda u dag'al, muomalasiz odamdur. Haqiqatan ham, u o'z yaqinlarining fe'l-atvori, ruhiyati, odatlari va xohishlari bilan hisoblashmasa — u odobsiz kishi. Bu holat o'sha insonning nutq madaniyati yuksak emasligi va tarbiyasi yomonligidan dalolat beradi.

Har bir oqil fazilatli inson nutq odobini nafaqat o'z oilasida yoki maktabda, ko'cha-ko'ya olishi, balki u uni o'z-o'zidan ham olishi mumkin. Buning uchun u odob-axloq nimaligini chuqur anglab yetmog'i lozim. Misol uchun ayni yetuk yoshida o'z ota-onalarining yordam berishlarini zaruriy narsa sifatida qabul qilib, ularning o'zlari yordamga muhtojliklarini sezmasa, demak u ham ma'naviyatsiz insondir.

Yuksak madaniyatli kishi — bu boshqalar bilan hisoblashishni biladigan va xohlaydigan, bu shunday odamki, o'z muloyimligi nafaqat odatiy va qat'iy bo'lgan, balki yoqimli bo'lgan insondir. Har taraflama barkamol inson o'zini "baland" tutmaydi, boshqalarning vaqtini tejaydi ("Aniqlik — shohlarning muloyimligidir,- deyiladi maqolda), boshqalarga berilgan va'dasini bajaradi, ko'p gapirmaydi, birovning dilini og'ritmaydi va uyda, maktabda, institutda, ishda, do'konda va avtobusda (har yerda) — har doim bir xilda yuradi.

Barcha yaxshi odatlar asosida kishilarning shunday insoniy fazilatlarini yotadiki — hamma birgalikda o'zini yaxshi his qilishi uchun bir-biriga halaqit bermasligi lozim. Bir-biriga halaqit bermaslikni o'rganish zarur. Shuning uchun chapillatmaslik, vilkani tarelkaga taqillatmaslik, o'zi ichayotgan sho'rvani shovqin bilan xo'rillatmaslik, ovqat yeyishda yoki ovqat to'la og'zi bilan baqirib gapirmaslik kerak. Shuningdek, yana qo'shnisiga xalaqit bermaslik uchun stol ustiga tirsaklarini qo'yib o'tirish — juda xunuk ish.

Orasta kiyinish ham shuning uchun zarurki, bunda atrofdagilar, mehmonlarga nisbatan hurmat, yuksak ma'naviyat hamda milliy qadriyat, madaniyat tushunchalari o'z ifodasini topadi. Yana eng muhimi, mezbonlar yoki oddiy o'tkinchilar uchun sizga qarash qiyin bo'lmasin.

Mazkur aytilganlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, yuzlab qoidalarini emas, balki bitta narsani esda saqlash lozim — boshqalarni hurmat qilishga asoslangan munosabatlarning zaruriyligini yodda saqlash. Olloh tomonidan tortiq qilingan, "hayot" deb atalmish kitobda barcha jamiyat a'zolarining o'z o'rinlari va shunga yarasha izzatlari bo'lishi zarur.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, o'zbek tilining go'zal imkoniyatlaridan, badiiy ta'sirchan nutq elementlaridan hamda etiketlaridan o'rinli foydalanish jamiyatimiz yetuk a'zosining vazifasi bo'lib, milliy madaniyatimizning bebaho qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Bunday ko'lamdagi ishlar har bir iymonli, o'zini vatanparvar deb o'ylaydigan avlodning juda muhim burchidir.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasining 2020—2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsensiyasi O'zR Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi PF-5850-son Farmoni. — Toshkent: — "O'zbekiston" NMIU, 2019. — 46 b.

Винокур Г.Г. О некоторых особенностях диалогической речи. Исследования по грамматике русского литературного языка: — Учебное пособие. — Москва: — Издательство "Академия наук Российской Федерации", 1989. 450 с, — С. 41.

Коротаяева Е.В. Учебный диалог, технология или искусство? // Русский язык в школе. — Москва: 2008, — № 4. — С. 22—27.

Набиева Р.О. Обучение ситуативному диалогу в речевом общении на занятиях по русскому языку в 5-6 классах таджикской школы: Дисс... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. — Ташкент: 1998. — 175 с.

Формановская Н.И. Вы сказали "Здравствуйте!" (Речевой этикет в нашем общении). Издание 3-е. — Москва: — Издательство "Знание", 1982. — 160 с.

Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили имо—ишора қоидалари: /Пунктуация/: Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун қўлланма. — Тошкент: — "Ўқитувчи" нашриёти. 1996. — 80 б.

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION ETIQUETTE IN OUR SOCIETY

Gulnoza Akhmedova¹

Abstract

Oral speech takes place in the forms of dialogue and monologue. Cultivating dialogic speech means teaching to speak in the form of a dialogue. Dialogue is the basis of the process of teaching speech communication (educational process). Ye.V. Korotayeva talks about the nature of such communication and writes: "... situationality (dependence on the conditions of the conversation), textuality (conditionality with what was said before it), involuntary occurrence (arbitrariness) and a small degree is understood as a form of speech characterized by organization (description of unplannedness)" [Korotayeva; 2008, 22.]. The nature of dialogue corresponds to these descriptions of communication.

Key words: *situationality — adapting to the situation, appearance of speech — types of speech, in the form of a dialogue — communication between two people, speech etiquette — speech behavior.*

References

O'zbekiston Respublikasining 2020—2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsensiyasi; O'zR Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi PF-5850-son Farmoni. — Toshkent: — "O'zbekiston" NMIU, 2019. — 46 b.

Винокур Г.Г. О некоторых особенностях диалогической речи. Исследования по грамматике русского литературного языка: — Учебное пособие. — Москва: —

¹ **Gulnoza Akhmedova Mukhtorovna** — doctor of pedagogy, associate professor, etc. Alisher Navoi, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

Email: rsamsung 958@gmail.com.

ORCID: 0000-0003-0468

For citation: Akhmedova, G.M. 2024, "The importance of communication etiquette in our society". Uzbekistan: language and culture. 4[2]: 19—27.